

מיכאל לקר, מוחמד והיהודים, מהדורה שנייה מתוקנת (ירושלים: מכון בן צבי, יד יצחק בן צבי והאוניברסיטה העברית בירושלים, 2014), 292 עמ'.

פרופ' מיכאל לקר הוא חוקר האסלאם הקדום, מרצה בחוג לשפה וספרות ערבית באוניברסיטה העברית בירושלים, וכתב ספרים ומאמרים רבים וערכים באנציקלופדיה של האסלאם. מחקריו בעברית ובאנגלית עוסקים בביוגרפיה של מוחמד, באישים ידועים מתקופת הנביא, ביהודי ערב, ביחסי יהודים וערבים וביחס מוחמד ליהודים. בספר הגידון לקר עוסק בעימות בין מוחמד לבין היהודים שחיו בעיר מדינה (או בשמה הקדם־אסלאמי – ית'ריב) וביישובים אחרים בצפון ערב. בהקדמה הוא מנמק מדוע בחר לכתוב ספר בתחום זה: 'נושא מוחמד והיהודים הוא רב חשיבות ועניין, שהרי תקופת מוחמד במדינה, שנמשכה כעשר שנים, עיצבה במידה רבה את העולם שאנחנו חיים בו [...] העימות ממלא תפקיד חשוב, אם כי לא תמיד גלוי, בחיי כל אחד מאתנו' (עמ' 11). המחבר מציין כי הדיון בספר מבוסס על טקסטים בערבית הקלאסית ועל חומר ביוגרפי והיסטוריוגרפי אסלאמי, אך יש לו הסתייגויות מסוימות ממקורות אלו. הוא מציין כי את קורות הנביא (בערבית סירה, אל־סירה אל־נפיה) לא חיבר היסטוריון מקצועי, אלא לקטן המסורות אבן אסחאק (נפטר ב־768),¹ שאסף במשך שנים רבות מסורות מפי צאצאיהם של חברי הנביא ומפי מלומדים וזקני השבטים. כותבי הביוגרפיות שכאו אחריו נהגו להעתיק חומר מעבודתו, ואף העתיקו זה מזה. לקר מסביר בהרחבה את הקושי של החוקרים לזהות מהי הגרסה הנכונה של כל אירוע. איננו יודעים מה היו שיקוליו של אבן אסחאק בבחירת מקורות מסוימים, ומדוע 'ניפה' מקורות אחרים. המסרנים לא דייקו תמיד בתיאור האירועים, ולעתים מסרו גרסאות שונות. חלק מהמקורות הגיעו ממשפחות שהיה להן עניין להציג את בן משפחתן באור חיובי ואת אויביהם באור שלילי. לעתים השמיט אבן אסחאק את שמותיהם של חלק ממוסרי המסורת, ולכן לא ברור אם המסורת מדויקת. לעתים שכח המספר מה באמת אירע. נוסף על כך, יש להביא בחשבון את תפקידם של המאספים והעורכים. כל המסורות שתיאר לקר מקורן במסרנים מוסלמים, אך בין המוסרים היו גם מוסלמים ממוצא יהודי, והם תיארו את המאורעות כפי שנראו מהצד היהודי. לקר מוסיף כי רוב החוקרים חושדים בערך ההיסטורי של הביוגרפיה של מוחמד ושל המקורות הראשוניים האחרים, אך לדעתו הוויתור הגורף על העדויות הספרותיות העשירות האלה הוא חסר בסיס. המסגרת הכללית של הסיפורים ונתוני הרקע הם אמיתיים. לדברי המחבר, יש שפע עצום של ידיעות שאפשר ללמוד מהן על מה שהתרחש בעשר השנים המכריעות מאז בואו של מוחמד למדינה ועד מותו (עמ' 13-17).

1 הביוגרפיה של הנביא מאת אבן אסחאק היא הראשונה שהגיעה לידינו, והיא נערכה בידי אבן השאם בתחילת המאה התשיעית.

במבוא שולל לקר את הדעה הרווחת כי בתקופה הקדם־אסלאמית היה חצי האי ערב ארץ של נוודים שנלחמו אלו באלו. לדעתו, גישה זו מקורה בספרות הקלאסית העשירה בתיאורי קרב וגבורה של לוחמים. הוא סבור כי היו שבטים נוודים, אך רוב התושבים היו יושבי קבע שעסקו בחקלאות ובמסחר. בין יושבי הקבע לבין השבטים הנודדים היו קשרים כלכליים ושיתוף פעולה צבאי. לקר מציין כי בתקופת הג'הליה (תקופת 'הבערות', התקופה שקדמה להופעת מוחמד) היו בחצי האי ערב שבטים יהודיים, ובינם לבין עובדי האלילים היו קשרים טובים (עמ' 21-23).

בפרק הראשון עוסק המחבר בעיר מדינה לפני הגעתו של מוחמד אליה. הוא מתאר בהרחבה את המבנה הטופוגרפי של העיר, דן במבנה החברתי, שכלל שבטים ערביים ושבטים יהודיים, ומסביר את מערכת היחסים בין השבטים. המחבר מצטט מקורות אסלאמיים העוסקים במערכת היחסים בין הערבים עובדי האלילים לבין היהודים במדינה. הוא מצטט מקור שלפיו זיד, מזכירו של מוחמד, למד בילדותו קרוא וכתוב בערבית בבית המדרש של היהודים, וד בבד למד, כנראה, גם את הכתב העברי או הארמי. כמו כן הוא מציין כי שלושה חודשים לפני ההג'רה נפגש מוחמד בחשאי עם נציגי האנסאר, 'בוגרי בית המדרש' (עמ' 38), שלמדו קרוא וכתוב בילדותם, ובעקבות פגישה זו עזב מוחמד את מכה והיגר למדינה. לקר מציין כי היהודים היו בעלי עוצמה צבאית, היה להם נשק רב, והמצודות שלהם היו הביצורים החזקים ביותר במדינה. הוא מתבסס על מקורות אלו ואומר כי 'אפשר לאמץ את טענת המקורות האסלאמיים, כי יהודי מדינה הכשירו את הקרקע עבור מוחמד מן הבחינה הרוחנית' (עמ' 42). בהמשך הפרק המחבר סוקר את היריבות בין שני השבטים החזקים במדינה, הבנו אָס והבנו ח'ַ'רַג, ומציין כי היו להם קשרים עם שבטי היהודים הבנו נזיר, קַרְיִזָה וקַנְקָאע, והיו ביניהם בריתות הגנה. בפרק השני דן לקר בשאלה אם כבר לפני בואו למדינה תכנן מוחמד לחסל את היהודים. הוא מצטט כמה מקורות החלוקים בנושא. לדעתו, מוחמד לא התכוון להרוג את היהודים מלכתחילה, וההוכחה לכך היא שכאשר בא למדינה הוא חתם הסכמי אי־לוחמה עם השבטים היהודיים הגדולים. המחבר מתנגד אפוא לדעתו של ההיסטוריון משה גיל, שכתב במאמרו 'החוקה של מדינה'² כי בידיעות על פגישת מוחמד עם האנסאר בעקבה (במעלה ההר של מינא), שבה הושג ההסכם שהביא להגירת מוחמד למדינה, יש ראייה לכוונת זדון של מוחמד בשאלה היהודית:

כאשר מוחמד נפגש בעקבה עם האנסאר, אחד מהאנסאר הביע חשש: 'כי לאחר שייתן אללה בידי מוחמד ניצחון, הוא יחבור לשבטו, מוחמד חיין ואמר לאנסאר דברי הרגעה וחיזוק [...] נחזור לשאלה היהודית, אותו חוקר

פירש את חיובו של מוחמד כחיוך מבשר רעות, כלומר כבר בזמן החתימה על הסכם עקבה זמם מוחמד לגרום רעה ליהודי מדינה (עמ' 55).

בפרק השלישי סוקר לקר את תחילת העימות של מוחמד עם היהודים ומסביר כי לפני בואו של הנביא למדינה היו בין יהודים לערבים יחסי שכנות טובים ובריתות הגנה. כאשר בא מוחמד למדינה התאסלמו חלק מהערבים עובדי האלילים ושיתפו פעולה עם מוחמד נגד היהודים. לדעת המחבר, יהודי מדינה לא הוכרעו בזכות כוח צבאי עדיף, אלא בשל ההתערערות ההדרגתית של הבריתות שלהם עם עובדי האלילים שעברו בהדרגה לצד מוחמד.

בפרק הרביעי עוסק לקר בגירוש שבט בני קינקאע ממדינה. הוא מצטט מקורות אחדים המסבירים את הסיבות לגירושם. לפי מקור אחד, היהודים הפרו את החוזה שכתרו עם מוחמד ונלחמו נגדו בקרב בדר ב' 624 (הקרב שבו נלחם צבאו של מוחמד בצבא מכה). לפי מקור אחר, אישה שהייתה נשואה לאדם מהאנסאר באה לשוק של קינקאע. יהודי חמד לצון וחיבר את שולי בגדה לכיסא, וכשקמה התגלתה ערוותה ולעגו לה. מוסלמי שראה את הנעשה הרג את היהודי, ובני קינקאע הרגו את המוסלמי וביטלו את החוזה עם מוחמד. יש מקורות הרואים קשר בין שתי הסיבות. תחילה הפרו היהודים את הברית שכתרו עם מוחמד, וזמן קצר אחר כך העליב יהודי את האישה. בעקבות האירועים האלה הגלה מוחמד את שבט קינקאע.

בפרק החמישי עוסק לקר בגירוש בני שבט נזיר היהודים. הוא דן בסיבה לגירושם ומסיק כי 'יש הסכמה רחבה בהיסטוריוגרפיה שהסיבה לגירושם קשורה לבקשת מוחמד מנזיר שיעזרו לו בתשלום כופר נפש, אך הם סירבו' (עמ' 135). לעומת זאת, אחרים סבורים שכאשר בא מוחמד אליהם לבקש את עזרתם הם התכוונו להרוג אותו, אך אללה גילה לו את הדבר. לפי מקור אחר, אנשי נזיר הציעו למוחמד לערוך דיון תאולוגי והציעו להיפגש באמצע הדרך עם מספר מועט של מוסלמים, אך כוונת היהודים הייתה להרוג את מוחמד. המזימה נודעה לנביא, והוא נלחם בהם וגירשם ממדינה.

הפרק השישי עוסק בטבח יהודי שבט בני קריזה. מוחמד האשים את השבט הזה בהפרת הסכם אי-הלוחמה שלהם אתו, והמלאך גבריאל הורה למוחמד להביסם. אף על פי שנכנעו בלא תנאי הרג מוחמד את הגברים ומכר את הנשים והילדים לעבדים. לקר מציין ש'אין פרשה בהיסטוריה של מוחמד שעוררה פולמוס גדול יותר מטבח בני קריזה' (עמ' 158). לקר מצטט מקורות מוסלמים קדומים ומקורות אפולוגטים בני זמננו המכחישים את הטבח.

בפרק השביעי דן לקר בהתנקשות ביהודי אבו ראפע סלאם בן אבי אל-ח'קיק משבט נזיר, שהתרחשה במועד לא ידוע בנווה המדבר ח'יבר. בין תושבי ח'יבר היו שתי משפחות מנזיר שהוגלו ממדינה. אחת מהן הייתה משפחתו של אבו ראפע. המחבר

מצטט את אבן סעד, האומר כי אבו ראפע ריכו צבא של עובדי אלילים והבטיח להם תמורה בתנאי שיילחמו במוחמד, ולכן האנסאד הרגו אותו. לעומת זאת, אבן אסחאק סבור כי בני ח'זג' הרגו אותו בגלל תחרות בינם לבין הבנו אָס. בכל פעם שאחד מהם עשה דבר שהביא תועלת לשליח אללה מיהר השבט האחר לחקות אותו. אוס פגעו בכעב אל-אשרף בגלל איבתו לנביא, ולכן מיהרו ח'זג' אל מוחמד וביקשו את רשותו להרוג את אבו ראפע. הם קיבלו רשות והרגו אותו (עמ' 179-180).

הפרק השמיני עוסק בפרשת ההתנקשות בחייו של היהודי אל-יסיר בן רזאם תושב ח'יבר. לקר מצטט את אבן סעד וביהקי המסבירים כי אל-יסיר אסף חיילים כדי להילחם במוחמד. מוחמד חיבל תחבולה: הוא הזמין אותו אליו, כביכול כדי למנותו למושל ח'יבר, ובדרכו אל הנביא הרגו אותו אנשי מוחמד (עמ' 189). לקר מסתייג מידיעה זו משום שלא ברור מה מקור המסורת על ההתנקשות הזאת.

הפרק התשיעי מוקדש להסכם חֲדִיבְיָה ולכיבוש ח'יבר. לאחר היעלמות שבטי היהודים הגדולים ממדינה נותרו בנאות המדבר ח'יבר, פדך, תימאא וואדי אל-קרא שבטים יהודיים עצמאיים, אבל רק לח'יבר היה צבא חזק שהיה מסוגל לעמוד בפני צבא מוחמד. לח'יבר הייתה ברית הגנה הדדית עם כופרי מכה, שהיו במלחמה עם מוחמד. מוחמד שם לו למטרה לנטרל את הברית. הוא יצא בראש צבא גדול לעבר מכה וחנה בחדיביה. לקר מעיר כי לכאורה התנהל בחדיביה משא ומתן בין מוחמד לבין נציגי שבט קָרִיש על התנאים שבהם יורשו מוחמד ואנשיו לעלות לרגל למכה בשנה שלאחר מכן, אך למעשה עמד על הפרק עניין חשוב בהרכה, הלוא הוא ברית ההגנה בין ח'יבר למכה (עמ' 193). כדי לגרום לביטול הברית ערך מוחמד הסכם עם מכה. שלא כהרגלו הוא גילה גמישות רבה ויותר ויתורים רבים, ובעקבות זאת היה יכול לתקוף את ח'יבר בלי לחשוש מהתקפת מכה. המחבר מתפלל מדוע התעלמו היסטוריונים מהברית בין מכה לבין ח'יבר. הוא מצטט חיבור הלכה מוסלמי של אל-שיבאני בן המאה השמינית, ולפיו 'הנביא כרת הסכם אי לוחמה עם תושבי מכה כדי להבטיח שלא ייפגעו כוחותיו מן האגף שלהם כאשר יפנה לח'יבר'. מכאן למד לקר כי אין פסול בהסכם הכולל ויתורים עם אויב, אם יש בו תועלת למוסלמים. לקר תוהה מדוע השמיטו המקורות את הברית בין מכה לבין יהודי ח'יבר. לדעתו, ההשמטה נובעת מרצון המסורת המוסלמית להציג את מוחמד בדמות נביא שהביא דת חדשה ולא בדמות מדינאי פרגמטי ומתוחכם (עמ' 196). מוחמד כבש את ח'יבר וכתר הסכם כניעה עם תושביה. הוא הרשה להם להישאר בח'יבר כי לא נמצא תחליף לעבודתם ולמומחיותם. אולם בימי הח'ליפות של אבו בכר (632-634) ועמר (634-644) החלו להגיע עבדים לערב. הם החליפו את יהודי ח'יבר, ובואם הביא להגליית היהודים (שנת 641).

בספרו משתמש לקר בכלי עזר חשובים לשחזור האירועים ההיסטוריים ותהליכי קבלת ההחלטות, ולמען הבהירות צירף לספר מפה מפורטת של העיר מדינה, שבה

התרחשו רוב האירועים, מפה של היישובים היהודיים בערב, ואת מפת היוחסין של שבטי מדינה הראשיים, האוס והח'זרג', העוזרות לקוראים להבין מה התרחש במדינה בעשור האחרון לחייו של מוחמד. המחבר מרבה לצטט משפטים וקטעים מהמקורות האסלאמיים הקדומים בעברית למען הקוראים המשכילים, ואילו עבור קהילת החוקרים הוא מביא את אותם הקטעים בהערות בערבית יהודית (ערבית באותיות עבריות). המחבר מצטט מספר רב של מקורות, הוא מעשיר את הקוראים במקורות שלא צוטטו במחקרים קודמים, ומזכיר חוקרים בני זמננו, כגון חיים זאב הירשברג, ישראל בן-זאב, מאיר יעקב קיסטר ומשה גיל. הוא מודע לכך שחלק מהמקורות האסלאמיים הקדומים אינו אמין, ומעיר כי לעתים לפנינו כמה גרסאות סותרות של היסטוריוגרפים קדומים על אירוע מסוים, ולא תמיד בידינו כלים לקבוע איזו גרסה עדיפה. המחבר מצטט גרסאות שונות וסותרות ומשתמש בשיקול דעתו להחליט מהי הגרסה הנכונה. לפעמים הוא מצטט מקור נוסף, כמו חיבור הלכה מוסלמי, שלכאורה אין לו קשר לנושא, אך מתברר שאפשר להסיק ממנו מסקנות הנוגעות לנושא שלפנינו. להבדיל מרוב החוקרים המתארים את השבטים היהודיים תיאור כללי, לקר יורד לפרטים, מרחיב ומתאר אישים ומנהיגים יהודים חשובים ומצטט מקורות המסבירים את הסיבות להריגתם על ידי המוסלמים.

אכן, היטיב המחבר בהבאת שפע מקורות אסלאמיים כדי לבסס את ניתוחיו ואת המסקנות שאפשר להסיק מנתונים אלו, אבל לטעמי, היה ראוי להביא גם מקורות יהודיים לצד המקורות המוסלמיים. אמנם המקורות היהודיים מעטים ועדותם איננה ישירה, אבל בעניין הסכסוך המתמשך בין שני הצדדים היריבים, המוסלמים והיהודים, עם כל הקושי שבכך, ראוי לבחון עדויות של שני הצדדים. אכן לקר מצטט לעתים מסורות של יהודים שהתאסלמו, וקובע כי מוסלמים ממוצא יהודי תיארו את האירועים כפי שנראו מהצד היהודי. עם זאת, נראה לי כי מקורות אלו אינם משקפים את הצד היהודי וגם אינם אמין, שכן היהודים שהתאסלמו רצו למצוא חן בעיני המוסלמים, ובוודאי חששו שיאשימו אותם בבגידה בדתם החדשה. למשל, המחבר דן בסיבות שהביאו את היהודים לחצי האי ערב. הוא מצטט את סמהודי (נפטר ב-1506), המצטט את אבן אל-ג'א'ר (נפטר ב-1245): 'היהודים מצאו אצלם בתורה שמקום ההג'רה של מוחמד יהיה במקום שבו גדלים תמרים [...] לכן עזבו את ארץ ישראל והתיישבו במדינה ואחרים אומרים שהתיישבו בח'בר' (עמ' 61-62). מן הראוי היה לצטט לצד המקור המוסלמי גם את המקור היהודי שקדם לו, התלמוד הירושלמי, שעריכתו הסתיימה לכל המאוחר במאה החמישית לסה"נ, המסביר מדוע הגיעו היהודים לערב: 'שמונים אלף פרחי כהונה ברחו לתוך חילותיו של נבוכדנצר והלכו להן אצל ישמעאלים'.³

נקודה נוספת למחשבה: המחבר מיטיב להעריך כי יהודי מדינה היו בעלי עוצמה צבאית וכלכלית, ובתיאור גירוש היהודים ממדינה הוא מצטט מקורות שלפיהם הפרו היהודים את הסכמי אי-ההתקפה שהיו להם עם מוחמד והתכוונו להרוג אותו. מדבריו מתקבל הרושם שמקור היריבות בין מוחמד לבין היהודים היה כלכלי, מכיוון שמוחמד היה זקוק לרכושם ולכספם, ושבצד הצבאי שאף מוחמד לתמיכתם. לטעמי, התמונה ההיסטורית הזאת איננה שלמה. היה ראוי להדגיש יותר את הוויכוח התאולוגי בין הצדדים היריבים ואף להקדיש פרק נוסף לקרע התאולוגי שבין הצדדים היריבים, שהרי הכול התחיל בוויכוח תאולוגי מתמשך – מוחמד קיווה שהיהודים יתאסלמו וישפיעו על עובדי האלילים להתאסלם, אך רק מעטים התאסלמו, ומכאן התחיל העימות, והוא הלך והסתעף.

בצד הטכני של הצגת הדברים ראוי להעיר כי ההערות ומראי המקום מובאים בסוף הספר, ולדעתי היה רצוי להביאם בתחתית העמוד, או בסוגריים בתוך הטקסט. אם זאת, אפשר לטעון שהעברת הערות מסובכות לסוף הספר מקלות על הקוראים המשכילים שאינם חוקרים, המעוניינים בעיקר בתמונה בכללותה ופחות בפרוט המקורות או בפרטי החוקרים המצוטטים.

כללו של דבר, חוקרים כמו ויליאם מונטגומרי וואט (Watt), בן-זאב, הירשברג, קיסטר, גיל ואחרים כבר דנו בנושא ותיארו את פעולותיו של מוחמד כלפי היהודים ואת יחסו המשתנה כלפי השבטים היהודים, אולם ספרו של לקר עולה על קודמיו בתיאור הרחב והעמוק שהוא מתאר את מערכת היחסים בין מוחמד, נביא האסלאם, לבין היהודים. הדיון בנושא נכבד זה מבוסס בספרו של לקר על ניתוח מקורות רבים וראשוניים, שחלקם לא נידונו אצל קודמיו, או שהדיון בהם היה שטוח והם לא נותחו לפי שיטות מחקר מודרניות. כמו כן, ספרו של לקר מבחין בין מקורות מסוגים שונים, בוחן את משמעותם ומסווג את ערכם לפי חשיבותם ותרומתם. כאמור, לקר השתדל לחבר חיבור המיועד גם לחוקרים וגם לקוראים המשכילים, וכך למרות שפע המקורות והניתוחים המעמיקים, הספר ברור ורהוט ומובן גם לקוראים שאינם בקיאים בקורות האסלאם הקדום ובמקורותיו. זאת ועוד, לקר מרבה לצטט מקורות אסלאמיים קדומים שלא עמדו לנגד עיני החוקרים הקודמים או שלא זכו לבחינה ולהערכה נאותה במחקריהם.

בת-שבע גרסיאל